

de werkzaamheden van het genootschap. In deze jaren beleefde het genootschap zonder twijfel een hoogtepunt in zijn bestaan.

Echter, na de eeuwwisseling ging de differentiatie in het wetenschappelijk onderzoek het genootschap opnieuw parten spelen. De groeiende heterogeniteit van onderzoek en de verzelfstandiging van disciplines werkten duidelijk in het nadeel van het genootschap als geheel. Uiteindelijk vervulde het genootschap nog slechts de functie van een marktplaats voor mondelinge gedachtenwisseling, maar zonder een gemeenschappelijk thema.

De geschiedenis van het genootschap is voor het eerst in 1915 door de in medisch-historische kring bekende C. C. Delprat te boek gesteld. In 1965 verscheen een heruitgave van diens gedenkboek, aangevuld met een vervolg over de jaren 1915-1965. De auteurs Van Berkel, Van Lieburg en Snelders hebben de tweehonderd jaar geschiedenis van het genootschap nog eens willen herschrijven met name om de periode 1865-1915 beter over het voetlicht te kunnen brengen en om de werkzaamheden van het genootschap in een bredere context te kunnen plaatsen. Het is de vraag of de auteurs in dat laatste geheel zijn geslaagd. Van Berkel slaagt er nog het beste in om het genootschap als een exponent van zijn tijd neer te zetten, bijvoorbeeld wanneer hij laat zien dat het genootschap in de tweede helft van de negentiende eeuw een 'wetenschappelijk nationalisme' aan de dag legde en veel aandacht besteedde aan de roemrijke Nederlandse wetenschap van de zeventiende eeuw. Het legde daarmee de basis voor de Nederlandse historiografie van deze wetenschap. Daar staat tegenover dat Van Lieburg en Snelders de lezer te weinig houvast bieden bij de beoordeling van de wetenschappelijke en politieke betekenis van het genootschap. Waarom verliep de discussie over de verloskunde relatief succesvol, waarom mislukten zoveel discussies door gebrek aan belangstelling of deskundigheid, heeft het genootschap na 1840 wellicht als proeftuin gefungeerd voor de latere Nederlandse maatschappij tot bevordering der geneeskunst, hoe komt het dat het natuurwetenschappelijk maandblad in de jaren 1875-1920 zo'n moeizaam bestaan leidde, terwijl de natuurwetenschap in dezelfde periode in Nederland een bloeiperiode doormaakte en waarom besteedde het genootschap voor 1920 nauwelijks aandacht aan het darwinisme: het zijn vragen die gezien de doelstelling van het boek zeker gesteld hadden kunnen worden. De rol van het genootschap in de dynamiek van de Nederlandse wetenschap was wellicht beter uit de verf gekomen, als met iets meer regelmaat was geprobeerd zulke vragen te beantwoorden.

E. Houwaart

H. Reenders, *Alternatieve zending. Ottho Gerhard Heldring (1804-1876) en de verbreiding van het christendom in Nederlands-Indië* (Dissertatie Kampen 1991; Kampen: Kok, 1991, 447 blz., f72,90, ISBN 90 242 6583 5).

Dominee O. G. Heldring is vooral bekend als de praktische en ondernemende filantroop uit het réveil, de man van Zetten en Hoenderloo. Iets grotere betrokkenheid bij het negentiende-eeuwse Nederlandse protestantisme doet weten, dat hij de samenroeper van de Christelijke vrienden en de redacteur van *De Vereeniging. Christelijke stemmen* was — twee pogingen tot het brengen van samenhang in de individualistische en pluriforme réveilgroep. Wie dat tijdschrift (voor het eerst in 1847 verschenen) opslaat, wordt dadelijk getroffen door de grote aandacht voor buitenlands nieuws, in het bijzonder ook voor de zendingsarbeid overzee. In die nieuwsverschaffing weerspiegelde zich een algemeen kenmerk van de réveilbeweging, maar tegelijk ook een zeer persoonlijke interesse van Heldring. Stond de inwendige zending in Nederland bij hem

centraal, die overzee, en dan met name in de Nederlandse overzeese gewesten, vormde daarop een regelrecht vervolg. Gedurende vele jaren was Heldring dan ook actief in de bevordering van de zending in Nederlands-Indië. De eenheid van die missionaire bewogenheid blijkt ook uit Heldrings voorliefde voor de zendeling-werkman. Het christendom van de daad ging bij hem voorop, voorbeeldig christelijk leven beschouwde hij als een fundamentele vorm van evangeliseren. Via een eigen comité, in samenwerking met anderen, in het verband ook van het Nederlandsch zendeling genootschap en — na een breuk vanwege het onvoldoende orthodox karakter van het NZG — binnen de Utrechtse zendingsvereniging, was Heldring actief betrokken bij de uitzending van de steunverlening aan en steunverwerving voor zendingsmensen in Nederlands-Indië.

Reenders beschrijft in dit boek allereerst de positie van het Nederlandsch zendeling genootschap in Nederland en in Nederlands-Indië, daarna persoon, leven en denkbeelden van Heldring en diens ontwakende belangstelling voor de zending. Vervolgens komen de praktische activiteiten van Heldring ten behoeve van de zending aan de orde, inclusief de belevenissen van de uitgezonden zendingen. De lezer volgt dus de zendeling-werklieden naar de Oost, naar Java, Celebes, de Timor-archipel, de Sangihe-Talaud eilanden en andere afgelegen oorden. Het christendom in de Oost komt dus evengoed aan de orde als dat in Nederland, de overheidspolitiek tegenover de zending zo goed als de houding van diverse individuele betrokkenen en zendingsorganisaties. Reenders heeft in deze Kamper dissertatie (Theologische universiteit Oudestraat) een ouderwetse degelijkheid en uitvoerigheid gepaard aan bijdetijdse analyse en heldere presentatie. Zijn overzicht lijkt volledig en alomvattend, in de voetnoten tot achter de komma afgerond en verantwoord. Een voortreffelijk boek dus, dat meer is dan een naslagwerk over de zendeling-werkman alleen. Reenders wijst er terecht op, dat Heldrings biografie markanter trekken is gaan vertonen. Hij blijkt hoekiger, niet vrij van vooroordelen en eigenzinnigheden. Een man die ook initiatieven zag mislukken, in conflicten betrokken raakte en niet in alles onttrokken aan de geest van zijn tijd. Waren niet missionaire, nationalistische en economische motieven dooreen de drijfkracht van zijn acties ten bate van de zending in de Nederlandse koloniën?

G. J. Schutte

M. Bossenbroek, *Volk voor Indië. De werving van Europese militairen voor de Nederlandse koloniale dienst 1814-1909* (Dissertatie RU Leiden 1992; Amsterdam: Van Soeren & Co, 1992, 399 blz., f65,-, ISBN 90 6881 022 7).

In 1981 wees de Amerikaanse historicus D. R. Headrick in *The tools of empire* op het feit dat het moderne imperialisme niet alleen een kwestie was van *appropriate motives*, maar ook van *adequate means*. In Nederland is Headricks these vooral in Leiden verder uitgewerkt, zowel wat betreft de menselijke als de materiële *tools of empire*. In 1986 publiceerde Bossenbroek al een informatief boek over het transport van koloniale troepen overzee tussen 1815 en 1909, *Van Holland naar Indië*. Vervolgens verlegde hij zijn onderzoek en analyse naar de recrutering van deze troepen in Nederland en Europa. Dat heeft nu een veelzijdige, gefundeerde en belangwekkende dissertatie opgeleverd. Om met Bossenbroeks hoofdconclusie te beginnen: het kleine Nederland kon niet alleen vanwege de relatief gunstige geopolitieke situatie in Zuidoost-Azië een groot imperium scheppen. Dat vereiste ook een eigen, grote inspanning voor de recrutering van voldoende koloniale militairen. Volgens hem heeft de eenzijdige preoccupatie met motieven en verwaarlozing van de *tools of empire*, met name de *living tools*, tot vertekening in